

UDK 528.94(091) »182«
912(084.3-14) (497.13):2
Originalni znanstveni članak

PRILOG POZNAVANJU SZEMANOVE KARTE ZAGREBAČKE BISKUPIJE 1:150 000 Uz 900. obljetnicu Zagreba i Zagrebačke biskupije

Paško LOVRIĆ, Dušanka ČANKOVIĆ i Branko BABIĆ*

SAŽETAK: Uz 900. obljetnicu Zagreba (1092.—1992.) i Zagrebačke biskupije (1904.—1994.) istraživani su sadržaji na Karti Zagrebačke biskupije (Mappa Dioecesis Zagrabiensis) iz 1825. g. Josipa Szemana, županijskog i biskupskog mjernika od 1817. do 1844. g. Karta u mjerilu 1 : 150 000 sadrži prvenstveno cjelovit prikaz naselja, crkvenu pripadnost svih njihovih stanovnika, organizaciju katoličke crkve i panoramu Zagreba, pa je prvorazredan kartografski dokument s početka 19. st. U radu su objavljeni i prijevodi latinskih tekstova i statistički podaci koji se nalaze na karti i uz kartu. Oni, zajedno s posebno objavljenim faksimilom karte, otvaraju mogućnosti za dalja istraživanja onodobnih pojava i stanja na prostoru središnje Hrvatske.

UVOD

U Kartografskoj zbirci Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu nalazi se pet primjeraka vrijedne karte Zagrebačke biskupije »Mappa Dioecesis Zagrabiensis« (sign. X-H-B-66) autora Josipa Szemana. Četiri su primjerka iz 1822. g., a peti je primjerak iz 1825. g.

Szemanova karta Zagrebačke biskupije bila je često objektom istraživanja mnogih korisnika kartografske zbirke zato što je ona bogat historijsko-geografski i toponomastički izvornik i posebno zato što je crkvena karta. Ipak o nastanku ove karte, njezinoj izradi, izgledu i značenju za hrvatsku kartografiju nije se do sada pisalo. 900 godina postojanja grada Zagreba i Zagrebačke biskupije motiv je autorima da ovim člankom daju skroman doprinos boljem poznavanju Zagreba, zagrebačke regije i prostora središnje Hrvatske.

Autori su analizirali ovu kartu, nastalu prije gotovo dva stoljeća za potrebe crkve, odnosno Zagrebačke biskupije i njoj pripadajnih crkvenih pokrajina i objekata. Zato je, osim kartografskih i općegeografskih elemenata karte, trebalo proučiti i crkvene organizacije na tom prostoru, te pažljivo obraditi tumač znakova.

*Mr. Dušanka Čanković, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, Marulićev trg 21, Branko Babić, dipl. inž., i prof. dr. Paško Lovrić, Geodetski fakultet, Zagreb, Kačićeva 26.

Da bi olakšali istraživanja i što širu i djelotvorniju upotrebu karte, autori su izradili njen dva puta umanjen faksimil, koji je posebno objavljen (Lovrić, 1990). Nadamo se da će ova istraživanja Szemanove karte Zagrebačke biskupije biti poticaj za istraživanja i drugih značajnih karata (Marković, 1975.; Pandžić, 1988.) s prikazom naših zemalja, koje su nastale početkom 19. st.

Tekstovni su podaci na karti Zagrebačke biskupije na latinskom jeziku. Njihov obrađeni prijevod, koji ovdje objavljujemo kako bi se mogao iskoristiti cjelokupan sadržaj karte, izveo je mr. Josip Kolanović iz Arhiva Hrvatske u Zagrebu, na čemu mu autori posebno zahvaljuju.

KARTOGRAF JOSIP SZEMAN

Svestranu ličnost Josipa Szemana (1783.—1844.) i njegov rad kao mjernika (geometra), autora brojnih graditeljskih i likovnih rješenja obradila je autorica Lelja Dobronić u djelu »Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba«. U njemu autorica navodi podatak da je karta Zagrebačke biskupije plod dugogodišnje suradnje i prijateljavanja J. Szemana sa zagrebačkim biskupom Maksimilijanom Vrhovcem, što je započelo 1819. g. Szeman je posjećivao biskupov dvorac Golubovec, te je po njegovu nalogu i pristupio izradi ove najljepše i najdetaljnije karte središnje Hrvatske s početka 19. stoljeća. Kako navodi L. Dobronić, »Szeman je postao poznat upravo po toj karti i grafičkom prikazu (panorami) Zagreba koji je u nju ukomponirao« (Dobronić, 1971.).

Povodom izložbe »Pet stoljeća zemljopisnih karata Hrvatske«, što je priređena u Zagrebu 1988. g., Fedor Močanin proučio je dataciju druge Szemanove karte — karte Zagrebačke županije. Istražujući arhivske spise i dokumente Arhiva Hrvatske u Zagrebu i Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, svoj rad usmjerio je na istraživanje i osvjetljavanje porijekla, djelatnosti i ličnosti J. Szemana, mjernika i kartografa. Rezultate svojih istraživanja objavio je u radu »Prilog dataciji Szemanove karte Zagrebačke županije«, objavljenom 1988. g. Budući da na karti Zagrebačke županije nema podataka o vremenu izdavanja ili tiskanja, F. Močanin je na temelju podataka o prihvaćanju izvedbe karte te podataka o radu tiskare J. F. Kaisera u Gracu, gdje je karta umnožena, ustvrdio da je ona nastajala u razdoblju između 1836. i 1842, a da je umnožena između 1846. i 1859. godine.

Iako porijeklom Madžar, rođen u Košicama u Slovačkoj, Szeman je pretežan dio svog radnog vijeka proveo u Zagrebu kao županijski i biskupski mjernik i mjernik Savske plovidbe te prisjednik Sudbenog stola. Nova sredina ga je prihvatila kao svog primivši ga 1831. g. među zagrebačke građane. Kako to ispravno zaključuje F. Močanin, J. Szemana na temelju njegovih kartografskih radova možemo mirne savjesti ubrojiti među naše kartografe (Močanin, 1988.).

KARTA ZAGREBAČKE BISKUPIJE 1 : 150 000

Karta Zagrebačke biskupije J. Szemana, izvorno »Mappa Dioecesis Zagrabiensis«, nastala znatno ranije, objavljena je 1822. i 1825. g. Ona je njegovo najveće djelo, a kako ćemo kasnije obrazložiti, i najznačajnije karto-

grafsko djelo hrvatske kartografije početkom 19. st. Izradio ju je po narudžbi biskupa Maksimilijana Vrhovca. Graviranje sadržaja i grafičku opremu karte Szeman je povjerio jednom od najboljih bakrorezaca i kartografa Ugarske toga doba, Ferencu Karacsu, u čijoj su bakrorezačkoj radionici pripremana za umnožavanje brojna kartografska djela, primjerice Poštanska karta Kraljevine Ugarske 1802. g., Lipszkyjeva Karta Ugarske iz 1806. g., Bejschlagova Karta Varaždinske županije iz 1802. g., Görögova Karta Bosanske, Đakovačke i Srijemske biskupije iz 1826. g. i brojni geografski atlas (Öster. biogr. Lex. 1965.; Révay nagy lex. 1914.). Szeman je izradu čistocrtu i ujedno tiskovne forme, kao i tiskanje svoje karte sam nadzirao u Karacsevoj radionici.

Karta se sastoji od 9 listova različite veličine u bakrorezu, koji sastavljeni čine polje veličine 180×124 cm. Na 9. listu nalaze se dva grafička mjerila, na kojima su jedinične mjere za dužine u njemačkim ili geografskim miljama i satima hoda. Na temelju grafičkih mjerila, mjerenja na karti dužina lukova meridijana i poznatih udaljenosti između naselja izračunali smo numeričko mjerilo, koje zaokruženo iznosi $1 : 150\,000$.

Za izradu faksimila listovi su fotografski smanjeni na mjerilo $1 : 300\,000$, uz uklanjanje ustanovljenih različitih kartografskih deformacija. Svih 9 listova sastavljeni su u cjelinu veličine polja 90×62 cm, a s ukrasnim okvirom 94×66 cm. Dalja objašnjenja odnosit će se na Szemanovu kartu Zagrebačke biskupije u ovom obliku.

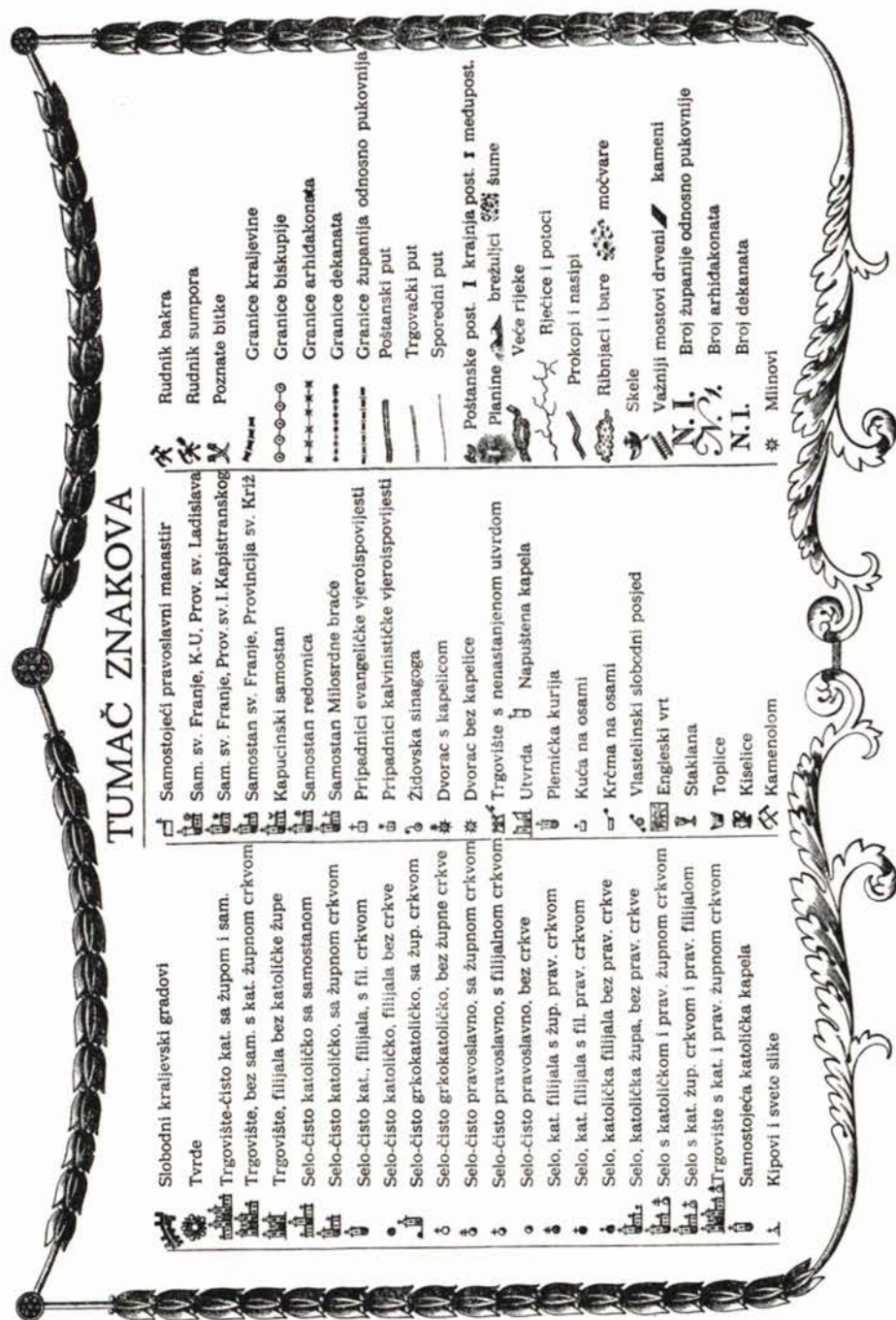
Geografskim je sadržajem karta popunjena, s malim izuzecima, samo do granice Zagrebačke biskupije. Na preostaloj površini do pravokutnog unutrašnjeg, srednjeg i vanjskog okvira umetnuti su posebni sadržaji. Istaknut ćemo da lijep vanjski okvir čini stilizirani ornament u obliku čipkasto isprepletenih dvostrukih lukova s klasicističkim detaljima i kvadratičnom rozetom u kutovima okvira.

U lijevom gornjem dijelu u pravokutnoj vinjeti s ovalnim medaljonom nalazi se naslov karte, a uz njega antikvom i kurzivom ispisana tablica s podjelom Zagrebačke biskupije na arhidakonate, dekanate, župe i filijale, koju ovdje objavljujemo prevedenu na hrvatski jezik (tablica 1).

U desnom dijelu (na trećem listu originalne karte) Szeman je crtežom, no bez dovoljno prostorne zornosti, prikazao izgled Zagreba gledan s juga i na toj panorami brojevima istaknuo ove objekte:

1. Katedrala sv. Stjepana	11. Zgrada Vrhovnog vojnog zapovjedništva
2. Biskupska palača	12. Crkva sv. Petra
3. Župna crkva sv. Marije	13. Akademija
4. Franjevačka crkva	14. Sirotište
5. Župna crkva sv. Marka	15. Biskupski vrt
6. Toranj Dverce	16. Crkva sv. Jurja
7. Crkva sv. Katarine	17. Kuća generala Ivana Jelačića
8. Crkva milosrdne braće	18. Kuća grofa Rogendorfa
9. Bolnica	19. Trg Harmica
10. Pravoslavna crkva	

Na panorami je zabilježeno da je djelo »izdano voljom i darežljivošću preuzvišenog, presvijetlog i prečasnog gospodina zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca Rakitovečkog«.

Slika 1: Tumač znakova na Szemanovoj karti Zagrebačke biskupije iz 1825. g.

Tablica 1: Podjela Zagrebačke biskupije na arhidakonate, dekanate, župe i filijale na Szemanovoj karti Zagrebačke biskupije iz 1825. g.

	Župe	Filijale
1. ARHIDAKONAT GORA		
I. Sisački dekanat	7	35
II. Glinski dekanat	9	62
2. ARHIDAKONAT ZAGORJE		
I. Belečki dekanat	8	65
II. Bednjanski dekanat	7	44
III. Krapinski dekanat	11	84
3. ARHIDAKONAT GUŠĆE		
I. Pakrački dekanat	5	30
II. Požeški dekanat	14	105
4. ARHIDAKONAT SVETAČJE		
I. Gradiški dekanat	10	37
II. Kapelački dekanat	10	35
5. ARHIDAKONAT KATEDRALNI		
I. Zagrebački dekanat	10	65
II. Vugrovečki dekanat	13	100
III. Stubički dekanat	8	65
6. ARHIDAKONAT DUBICA		
I. Petrinjski dekanat	11	58
7. ARHIDAKONAT KOMARNICA		
I. Vojni dekanat	13	35
II. Civilni dekanat	12	70
8. ARHIDAKONAT GORICA		
I. Karlovački dekanat	13	123
II. Jaskanski dekanat	10	112
III. Lipnički dekanat	10	115
9. ARHIDAKONAT KALNIK		
I. Bjelovarski dekanat	15	121
II. Križevački dekanat	11	104
III. Zelinski dekanat	11	89
10. ARHIDAKONAT VAŠKA		
I. Našički dekanat	8	33
II. Virovitički dekanat	9	39
11. ARHIDAKONAT ČAZMA		
I. Ivanički dekanat	13	119
II. Moslavački dekanat	13	57
12. ARHIDAKONAT BEKŠIN		
I. Donjomeđimurski dekanat	13	31
II. Gornjomeđimurski dekanat	9	75
13. ARHIDAKONAT VARAŽDIN		
I. Donjovaraždinski dekanat	8	61
II. Gornjovaraždinski dekanat	7	59
14. ARHIDAKONAT VRBOVEC		
I. Taborski dekanat	10	68
15. ARHIDAKONAT TUROPOLJE		
I. Odranski dekanat	10	77
II. Pokupski dekanat	9	85
III. Okički dekanat	10	90
33 dekanata	337	2348

Lijevo od panorame je crtež zastavnika koji drži medaljon s tri pečata. Prvi pripada M. Vrhovcu i sadrži tekst s kraticama, koji cjelovit u prijevodu glasi: »Maksimilijan Vrhovac, biskup zagrebački, opat Blažene Djevice Marije od Topuskoga, veliki nasljedni župan slavne županije Berzence, pravi tajni savjetnik presvijetlog carsko-kraljevskog i apostolskog Veličanstva, nosilac dičnog Reda svetog Stjepana kralja apostolskoga i banski namjesnik«. Ispod njega su »Pečat Kaptola Crkve zagrebačke« i »Pečat Kaptola Crkve čazmanske«.

Ispod panorame Zagreba u ornamentiranom ukrasnom okviru nalazi se tumač kartografskih znakova. Kako se iz njega vidi, znakovi su vrlo lijepo oblikovani i po veličini međusobno dobro usklađeni. Pretežu zorni ili slikovni nacrtani znakovi za svjetovne i crkvene objekte, kojima se pridružuju prikladni znakovi za prirodne objekte (slika 1).

U lijevom donjem dijelu karte smještena je kurzivom lijepo ispisana tablica s podacima o pripadnosti naselja županijama, odnosno pukovnijama, s podacima o vjerskoj pripadnosti stanovnika i s površinama pojedinih teritorija (tablica 2).

Tablica 2: Pripadost županijama, odnosno pukovnijama, naselja na Szemanovoj karti Zagrebačke biskupije s vjerskom pripadnosti stanovnika

Broj na karti i naziv	Tvrđe	Gradovi	Trgovišta	Sela			Površina km ²
				čisto katolička	miješana	čisto pravoslavna	
I. Zagrebačka županija	1	2	6	920			6215
II. Križevačka županija		2	2	271	15	12	1740
III. Varaždinska županija		1	5	427			1968
IV. Požeška županija		1	6	120	28	68	2601
V. Virovitička županija			9	51	28	72	4776
VI. Međimurje			7	122			691
VII. 2. banska pukovnija			4	39	29	76	1421
VIII. 1. banska pukovnija			1	54	18	55	1456
IX. Križevačka pukovnija			2	125	50	12	1703
X. Đurđevačka pukovnija			1	77	47	49	2175
XI. Gradiška pukovnija	1		1	62	40	32	1749
XII. Slunjska pukovnija	1		1	80	15	40	1410
	3	6	45	2348	270	416	27905

Dolje u sredini nalazi se ukrasni crtež pastirskog života, koji ćemo komentirati kasnije.

Konačno, u desnom donjem dijelu nalazi se klasicistički crtež mjernika-kartografa, linearno mjerilo, godina izdanja 1825. i tekst »Nacrtao Josip Szeman, Madžar iz Košica, zakleti redovni mjernik slavne Županije zagrebačke, Savske plovidbe i blagoslovljene Biskupije istog imena te prisjednik Sudbenog stola«. Desno od njega je podatak da je kartu gravirao Ferenc Karaacs.

Zagrebačka biskupija graničila je u vrijeme izrade karte na sjeveru, na Muri, sa Sombateljskom biskupijom, odnosno Zaladskom županijom, zatim na Dravi s Vesprimskom biskupijom, odnosno Šimičkom županijom, i dalje s Pečujskom biskupijom, odnosno Baranjskom županijom. Od Valpova na Dravi do Dubočca na Savi graničila je s Đakovačkom biskupijom, odnosno Brodskom pukovnijom. Na jugu Sava je bila granica s Bosnom i dijelom Turske Hrvatske. Dalje na zapad granica s Turskom Hrvatskom išla je Unom i s nje skretala prema sjeverozapadu na rijeku Glinu južno od Topuskog. Granica Zagrebačke biskupije sa Senjskom biskupijom, odnosno Ogulinskom pukovnijom, vodila je kroz Petrovu goru, zatim na zapad do Kupe.

Kupom do Metlike, zatim kroz Žumberačko gorje do ušća potoka Bregana u Savu prolazila je granica s Ljubljanskom biskupijom, odnosno Vojvodinom Kranjskom. Sutlom od ušća u Savu do izvora, zatim kroz Maceljsku goru do Križovljana na Dravi i dalje na sjever do Mure vodila je granica sa Sekovskom biskupijom, odnosno s Vojvodinom Štajerskom.

PRETPOSTAVKE

Da bismo što bolje mogli vrednovati Szemanovu kartu Zagrebačke biskupije, iznijet ćemo najprije osnovne pretpostavke koje moraju biti ispunjene da bi uopće moglo nastati dobro kartografsko djelo. Kvaliteta dobre karte, a to prvenstveno znači njena geometrijska točnost i sadržajna cjelovitost, ovisi o kvaliteti astronomskih i geodetskih određivanja položaja osnovnih točaka na površini Zemlje, matematičko-kartografskih teorija i metoda preslikavanja Zemlje u ravninu, metoda topografske izmjere zemljišta i metoda kartografskog prikazivanja objekata.

Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, neposredno prije nastanka Szemanove karte, astronomska određivanja koordinata točaka na Zemlji, i izvan tadašnjih stalnih zvjezdarnica, sve su češća i bolja. Naš zemljak Mirko Danijel Bogdanić (1762.—1802.), tada astronom na zvjezdarnici u Budimu, određuje astronomske koordinate niza točaka u Hrvatskoj, na primjer, 1798. godine u Rijeci (Trsat) i Karlobagu, koje se razlikuju od današnjih podataka za svega 10" do 15" (300—400 m) (Dadić, 1982.).

Napretku astronomije i geodezije pridonio je i naš Ivan Paskvić (1753.—1829.), od 1803. do 1824. godine također astronom u Budimu, koji je istraživao oblik i veličinu Zemlje ali i geodetske metode primjenjivane u tada započetoj sistematskoj katastarskoj izmjeri za stvaranje tzv. franciskanskog ili stabilnog katastra zemljišta (Lego, 1960.?.; Lovrić, 1988.).

Dok su Bogdanić i Paskvić djelovali najdulje u Budimu, Martin Sabolović (1730.—1801.), profesor matematike na Zagrebačkoj akademiji, izdao je 1775. godine u Varaždinu vjerojatno prvi udžbenik geodezije u nas pod nazivom »Exercitationes gaeodeticae...« (»Geodetske vježbe...«). U njemu, između ostalog, objašnjava postupak određivanja položaja točaka grafičkim presijecanjem naprijed — način određivanja položaja novih točaka geodetske osnove ali i pojedinih detaljnih točaka (Dadić, 1982.).

Naš najznačajniji geodet 18. stoljeća Ruđer Bošković (1711.—1787.) poznat, između ostalog, po određivanju duljine luka (od dva stupnja) meridijana između Rima i Riminija (1750.—1752.), dao je poticaj svom isusovačkom bratu Josephu Liesganiku (1719.—1799.) za određivanje duljine luka (od 3 stupnja)

meridijana između Brna i Varaždina (1759.—1769.). Liesganik je tim svojim radom bitno pridonio razvoju triangulacije i kao metode određivanja osnovnih točaka za onodobne sistematske topografske i katastarske izmjere naših zemalja (Bernleitner, 1963.).

Određivanje duljina lukova jednog stupnja meridijana, tzv. gradusna mjerenja, na različitim mjestima na Zemlji, omogućilo je određivanje veličine i oblika Zemlje te njenu aproksimaciju rotacijskim elipsoidom — pravilnim geometrijskim tijelom na kojemu su izvođena računanja.

Mreža meridijana i paralela i pojedine točke određene na elipsoidu prelikavaju se u ravninu pomoću kartografskih projekcija. Velika imena matematike, kartografije i geodezije kao C. F. Cassini (1714.—1784.), R. Bonne (1727.—1795.), J. H. Lambert (1728.—1777.), L. Euler (1707.—1783.), J. L. Lagrange (1736.—1813.), J. G. Soldner (1776.—1833.), C. F. Gauss (1777.—1855.), C. B. Mollweides (1774.—1825.) i drugi obilježili su 18. i početak 19. st. kartografskim projekcijama od kojih mnoge i danas nose njihova imena (Wolkenhauer, 1895.).

U drugoj polovici 18. i na početku 19. stoljeća bitno je unaprijeđena izrada topografskih karata. U prvoj ili jozefinskoj topografskoj izmjeri, nazvanoj po caru Josipu II, izrađene su i za naše krajeve između 1764. i 1787. g. detaljne topografske karte u mjerilu 1 : 28 800 (Senderdi, 1958.). Iako su te karte smatrane vojnom tajnom, ipak su se njima mogli koristiti neki autori za izradu preglednih topografskih karata. Samo se tako može objasniti nastanak novih, bitno boljih karata. Zato zaključujemo da su u doba izdavanja Szemanove karte Zagrebačke biskupije bile ispunjene gotovo sve opće pretpostavke za nastanak dobrog kartografskog djela.

UZORI I IZVORNICI

Na osnovi istraživanja starijih karata s prikazom Ugarske, Hrvatske i Slavonije, koje su eventualno mogle poslužiti J. Szemanu kao uzori i izvornici u izradi njegove karte Zagrebačke biskupije, tvrdimo da su kartografu Szemanu i bakrorescu Karacsu poslužile slijedeće dvije karte. Prva je karta Ugarske Ignaza Müllera »Mappa geographica novissima Regni Hungariae«, Beč 1769. g., u 16 listova, ukupne veličine 248 × 204 cm, koju je gravirao u bakar I. C. Winkler. Karta je izrađena u mjerilu oko 1 : 375 000 i čuva se u Arhivu Hrvatske u Zagrebu (sign. AH D XIV 5). Druga je karta Ugarske Johannes Lipszkoga »Mappa generalis Regni Hungariae«, Pešta 1806., koja se sastoji od 12 listova ukupne veličine 210 × 161 cm, koju su gravirali u bakar G. Prixner i F. Karacs. Jedan primjerak nalazi se u Kartografskoj zbirci NSB (sign. S-U-XVII-16) (Pandžić, 1988).

Pri usporedbi Szemanove karte Zagrebačke biskupije s Müllerovom kartom Ugarske, očigledno je da su Szemanu, odnosno Karacsu pri dopunskom ukrašavanju karte Zagrebačke biskupije poslužili motivi s Müllerove karte Ugarske. Na primjer, motiv zastavnika uz medaljon s pečatima preuzeo je Karacs s te karte, samo je umjesto likova carice Marije Terezije i cara Josipa II. u Szemanovoj karti ugravirao pečate Maksimilijana Vrhovca, Zagrebačkog kaptola i Čazmanskog kaptola. Također je dio ukrasnog crteža s likovima pastira s Müllerove karte Ugarske Karacs preslikao na kartu Zagrebačke biskupije. Na njemu su ispušteni samo neki detalji koji se ne mogu odnositi na naše područje.

Slika 2: Identični isječci Lipszkyjeve karte iz 1805. g. (gore) i Szemanove karte iz 1825. g. (dolje)

Ipak je Szemanu osnovni izvornik kartografskog i općegeografskog sadržaja vjerojatno bila bitno suvremenija Lipszkyjeva karta iz 1806. godine, koja još uvijek, posebno po točnosti i cjelovitosti, nosi značajke karata 18. stoljeća.

Prema našim istraživanjima karta Lipszkoga sastavljena je u uspravnoj stožastoj (konusnoj) konformnoj projekciji sa srednjim meridijanom 38° od Ferra. Szeman je očigledno preuzeo kartografsku mrežu i osnovni geografski sadržaj s Lipszkyjeve karte. To potvrđuju naša istraživanja položaja 100 pouzdano identificiranih objekata na kartama Lipszkoga i Szemana, jer su srednje razlike tih točaka po geografskoj širini svega $0,1'$ a po geografskoj dužini $0,3'$. Osim toga, početni meridijan Ferro je i na karti Lipszkoga i na Szemanovoj karti oko $4'$ zapadnije u odnosu na karte koje su nastale nakon Lipszkyjeve karte.

Szeman je mogao dopuniti mnoge podatke Lipszkyjeve karte jer je njegova karta u bitno krupnijem mjerilu, a naselja je prikazao prema njihovoj crkvenoj funkciji, budući da je to bila svrha karte. Na slici 2, na dva isječka, očigledne su sličnosti i razlike između obje karte. Lipszkyjeva karta iz 1806. g. donijela je velik napredak kartografskog prikaza naših zemalja, a Szeman ga je djelomično dalje unaprijedio. Moramo napomenuti da to nije isključiva zasluga te dvojice autora. Naime, između 1764. i 1787. godine provedena je josefinska topografska izmjera, u kojoj je nastala topografska karta u mjerilu $1 : 28\,800$. Za nas je posebno značajno da je iz tog tajnog materijala u redakciji sudionika josefinske izmjere pukovnika von Neua nastala oko 1784. godine »Geografska karta Kraljevine Mađarske« u mjerilu $1 : 192\,000$. Von Neu je dopunu karte povjerio županijskim »inženjerima i činovnicima« (Senderdi, 1958). Kako je to bila javna karta, mogli su se njome koristiti Lipszky i Szeman.

Mi nismo uspjeli otkriti da li se Szeman za izradu svoje karte Zagrebačke biskupije koristio rezultatima druge ili franciskanske topografske izmjere Austrijskog Carstva, započete 1806. godine (Lovrić, 1988).

CRKVENE KARTE

Nakon što smo otkrili izvornike općegeografskog sadržaja, ostaje nam otkriti izvornike crkvenog sadržaja na Szemanovoj karti Zagrebačke biskupije.

Napomenut ćemo da su poznate karte Zagrebačke biskupije koje su nastale prije Szemanove karte. U Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu g. Andrija Lukinović pokazao nam je originale crkvenih karata (Geistlichen Karten) izrađenih za pojedine dijelove Zagrebačke biskupije oko 1800. godine.

Naveli smo da je Szeman izradio svoju kartu po nalogu biskupa Vrhovca, koji je bio na čelu organizacije koja je brojila najmanje 337 župa (usp. tablicu 1) i isto toliko mogućih suradnika na prikupljanju kartografske građe!

U Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu postoji skica položaja jedne župne crkve i susjednih filijala (sign. 41/XIII F. 11), koja je izrađena po dobrim uputama iz Biskupije u doba nastanka Szemanove karte. Dokumenti o kantskim vizitacijama iz toga doba potvrđuju da su i župnici prikupljali kartografsku građu.

Uz postojanje dobrog kartografskog prikaza općegeografskih objekata, prvenstveno naselja, Szeman je mogao iz tako prikupljene građe lagano kartirati tematski, crkveni sadržaj.

Szeman kao dobar mjernik i kartograf u razvijenoj organizaciji stvorio je kartografsko djelo koje je bilo desetljećima u upotrebi. Odgovarajuću zamjenu dobilo je tek izdavanjem karte Zagrebačke biskupije 1938. godine (Butorac, 1938.).

CRKVENI SADRŽAJ

Povijesni podaci govore da je Zagrebačka biskupija osnovana na teritoriju stare Sisačke biskupije. Mađarski kralj Ladislav osniva u Zagrebu biskupiju oko 1094. g. Ona je prvo pripadala metropolitu u Ostrogonu, a kasnije pod Kaločku metropoliju i pod njom je ostala sve do uzdignuća u nadbiskupiju 1852. g. za vrijeme biskupa Jurja Haulika. Teritorijalni opseg biskupije više se puta u povijesti mijenjao. U doba osnutka granice su joj se podudarale s granicama Banovine Slavonije. U 14. st. granica na sjeveru išla je rijekom Dravom na Muru, tako da je Zagrebačka biskupija obuhvaćala cijelo Prekomurje, zahvaćala Žumberak, Metliku, Črnomelj, obuhvaćala Dubičku, Vrbasku i Sansku županiju. U današnjoj Bosni sezala je do pod planinu Grmeč. Kasnije su otrgnute Metlika, Črnomelj i otcijepljeno Prekomurje. Teritorijalno najmanja je bila u doba turskih osvajanja. Poslije oslobođenja od Turaka teritorij joj se povećao pripojenjem Požeštine. Prestankom turske vlasti teritorij zapadne Bosne nije joj vraćen, već je postao dio Banjolučke biskupije. Dana 11. 12. 1852. Papa Pio IX. bulom »Ubi primum placuit« uzdigao je Zagrebačku biskupiju u nadbiskupiju osnovavši samostalnu Hrvatsko-slavonsku crkvenu pokrajinu s Đakovačkom, Senjskom, Modruškom i Križevačkom biskupijom kao područnim biskupijama (Biskupska konferencija, 1975).

Prema Szemanovoj karti Zagrebačka biskupija imala je 1825. godine 15 arhiđakonata, 33 dekanata, 337 župa i 2348 filijala (usp. tablicu 1). Teritoriji biskupije, arhiđakonata i dekanata ograničeni su odgovarajućim linearnim kartografskim znakovima uvijek onda kada njihova granica nije ujedno i granica kraljevine, županije ili pukovnije. Prikaz svjetovnih i crkvenih granica, samo finim, iako različitim, linearnim znakovima s brojčano-slovnim znakovima umjesto naziva čini i jedne i druge teritorije teško uočljivima. Ovaj nedostatak može se ukloniti jedino naknadnim dodavanjem različito širokih graničnih traka različite boje postojećim linearnim znakovima.

Na karti se dalje razlikuju katoličke, grkokatoličke, pravoslavne župne (parohijske) i mjesne crkve, zatim kapelice, kipovi, svete slike i dvorci koji imaju kapelicu. Njima treba pribrojiti samostane i objekte evangeličke, kalvinističke i židovske vjeroispovijesti.

Szeman se našao pred složenim zadatkom kada je morao odgovarajućim točkastim kartografskim znakovima razlikovati 32(!) vrste crkvenih objekata. To je učinio oblikovanjem osnovnih znakova, kojima je za dalje razlikovanje po potrebi dodavao mali crtani dodatak. Sigurno je da bi se i u ovom slučaju pregnantniji iskaz postigao dodatnim razlikovanjem objekata pojedinih vjeroispovijesti različitim bojama.

SVJETOVNI SADRŽAJ

Značajni svjetovni, crkveni i vojni objekti na području Zagrebačke biskupije malobrojni su. Tu postoji svega šest gradova (Zagreb, Varaždin, Križevci, Koprivnica, Bjelovar i Požega) i tri tvrđe (Karlovac, Ivanić i Stara Gradiška). Trgovišta i sela su brojnija, ima ih 45, odnosno 3034. Gradovi su prikazani pojednostavljenim tlocrtima, tvrđe tlocrtnim točkastim znakom, a trgovišta i sela točkastim nacrtanim znakovima, koji su ujedno i znakovi za crkvene objekte u njima. Slobodni vlastelinski posjedi i plemićke kurije prikazani su posebnim znakovima. Vrijednosti Szemanove karte pridonosi i prikaz napuštenih utvrda i kapela.

Crtežom vedra istaknute su Varaždinske toplice, one u Daruvaru i Šemnici kod Radoboja, Sutinske, Tuheljske, Krapinske i Stubičke toplice te toplice u Topuskom. Od kiselica označena je crtežom vrča samo Jamnička kiselica.

Szeman je oblikovao i u tumaču znakova objasnio znak za engleski vrt, no na karti smo ga našli samo u dvorcu Paukovec južno od Zeline. Posebnim znakovima istaknuto je nekoliko kamenoloma, dva rudnika sumpora i dvije staklane. Na Dravi su prema Szemanu postojali mostovi samo kod Varaždina i Botova (Koprivnica), na Savi samo kod Zagreba, a na Krapini kod Podsuseda i Zaboka. Szeman je skele na Savi označio samo kod Otoka (Samobor), Podsuseda, Resnika i Rugvice (Zagreb).

Na poštanskim cestama (Zagreb—Zelina—Varaždin—Čakovec; Zagreb—Križevci—Bjelovar)—Koprivnica; Zagreb—Karlovac—Glina—Petrinja—Kostajnica—Dubica—Novska—N. Gradiška) crtežom poštanske trube istaknute su poštanske postaje. Mreža ostalih, trgovačkih i sporednih putova nije cjelovita. Tako je npr. cijela Požeška kotlina prikazana bez putova. Ni Sisak nije povezan s cestom Zagreb—Petrinja.

PRIRODNI SADRŽAJ

Pod prirodnim sadržajem podrazumijevamo kartografski prikaz oblika reljefa Zemlje, voda i vegetacije.

Prikaz reljefa je na crkvenim kartama od drugorazrednog značenja. Uz sva nastojanja Szeman nije mogao reljef prikazati točno i cjelovito jer tada još nisu postojali pouzdani izvornici. Samo za mali broj vrhova gora i planina bile su tada poznate najčešće samo relativne visine. Zato prihvaćamo kao dobar njegov prikaz općeg pružanja grebena i gorskih bila, uz isticanje ponekog vrha i glavnih postranih kosa (rebara) s padnicama, pri čemu su one na jugoistočnim padinama gušće i time tamnije, što pomaže stvaranju zornog, prostornog dojma i njihovu prepoznavanju. Szeman je znao za reljefne cjeline Slovenskih gorica, Maceljske gore, Ivanšćice, Kalničkog gorja, Bilo-gore, Moslavačke gore, Papuka, Psunja, Požeške gore i Dilja s Požeškom kotlinom, zatim Žumberačke gore i Vukomeričkih gorica i konačno Zrinjske gore. Ipak je tim reljefnim cjelinama pridružio samo nekoliko oronima; za Žumberačko gorje, koje naziva Uskokan Geburg — Uskočko gorje; za Medvednicu, koja se sastoji od Mons Szlanye i Mon Czelina, dakle Sljemena i Zeline; za Ivanščicu — Mons Ivanschiza — i za Maceljsku goru — Mons Mazely.

Mreža voda na Szemanovoj karti po našoj je ocjeni, za svrhu karte, dobro prikazana i opisana brojnim hidronimima. Tako s Medvednice prema Savi (Savus Fl.) teku Jarek r., Vrabchak r., Chernomerecz, Medveschak, Dlisnicza r. (Bliznec), Ternava r., Szeszvechak r. i Resnichina r., Kassina r., Czirkveni Potok (Glavničica) i Zelina, dakle gotovo svi potoci. Za razliku od Drave (Dravus Fl.), čije je korito i danas, zbog šireg poplavnog područja, podložno promjenama, prikaz Save na Szemanovoj karti dobro se podudara s njenim današnjim tokom.

Szeman je prikazao i veća šumska područja u ravnicama dodajući im ponekad ime, kao Sylva Draganich (Draganička šuma), Sylva Sutica (Žutica) i uz nju Sylva Jellenschak uz ušće Česme u Lonju.

KAZALO

Na Szemanovoj karti Zagrebačke biskupije sadržaj je vrlo bogat, pa nije lako pronaći određeni objekt, pogotovo ako mu ne znamo položaj. Zato je Szeman i sastavio abecedno kazalo župa Zagrebačke biskupije i abecedno kazalo svih objekata na karti koji imaju ime, s oznakom crkvene i teritorijalne pripadnosti, oznakom vrste objekata i oznakom polja u mreži meridijana i paralela.

Kazalo postojećih mjesta i inventara pod naslovom »Repertorium locorum objectorumque...« objavljeno je u posebnoj knjizi, koja broji 291 stranu, a umnožena je u tiskari J. Rossyja u Zagrebu 1825. godine. To je uvelike doprinijelo što potpunijoj upotrebi karte. I za ovaj rad Szeman je imao uzor. Uz spomenutu kartu Ugarske Lipszki je izdao slično kazalo u Budimu 1808. godine.

LITERATURA

- Beischlag, I. (1802): Comitatus Varasdinensis ichonographice, Varaždin 1802.
 Biskupska konferencija Jugoslavije (1975): Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji. Cerkev v Jugoslaviji, Zagreb 1975.
 Bernleiter, E. (1963): 200 Jahre Gradmessung in Österreich. Kartographische Nachrichten, 13, 1963, 2, 34—38.
 Butorac, J. (1938): Karta Zagrebačke nadbiskupije. Mjerilo 1:200 000, Zaklada Narodnih novina, Zagreb 1938.
 Dadić, Ž. (1982): Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata, SN Liber, Zagreb 1982.
 Dobronić, L. (1971): Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb 1971.
 Görög, D., Lipszky, J. (1826): Mappa Dioecesium Bosnensis seu Diakovariensis et Syrmienensis..., Pešta 1826.
 Kolanović, J. (1990): Tekstovi na Szemanovoj karti Zagrebačke biskupije iz 1825, Prijevod s latinskog (rukopis), Zagreb 1990.
 Lego K. (1960): Geschichte des Österreichischen Grundkatasters. Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen, Wien 1960.
 Lipszky, J. (1806): Mappa generalis Regni Hungariae..., Pešta 1806.
 Lovrić P. (1988): Opća kartografija, SN Liber, Zagreb 1988.
 Lovrić P. (urednik) (1990): Faksimil Szemanove karte Zagrebačke biskupije iz 1825. g. Mjerilo 1:300 000, Geodetski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 1990.
 Marković, M. (1978): Geografska bibliografija Jugoslavije, I. dio, JAZU, Zagreb 1978.
 Močanin, F. (1988): Prilog dataciji Szemanove karte Zagrebačke županije, Arhivski vjesnik, 31, 1988., 32, 53—58.

- Müller, I. (1769): *Mappa geographica novissima Regni Hungariae...*, Beč 1769.
Österreichisches biographisches Lexikon, 1815—1950, Bd. 3, Graz-Köln 1965, str. 228.
- Pandžić, A. (1988): *Pet stoljeća zemljopisnih karata Hrvatske*, Katalog izložbe, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1988.
- Révay nagy lexikona, Budimpešta 1914, 11, 236.
- Senderdi, J. (1958): *Prvi zemaljski-jozefinski primjer*, Geodetski list, 1958, 64—73, 382—396, 482—505.
- Szeman, J.: *Mappa Comitatus Zagrabiensis*, Graz 1846.—1859. (?).
- Szeman, J. (1825): *Repertorium locorum objectorumque in IX tabulis mappae totius Dioecesis Zagrabiensis*, Zagreb 1825.
- Wolkenhauer, W. (1895): *Leitfaden zur Geschichte der Kartographie*, Ferdinand Hirt, Breslau 1895.

CONTRIBUTION TO THE RESEARCH ON SZEMAN'S MAP OF THE ZAGREB DIOCESE IN SCALE 1 : 150 000

On the occasion of the anniversary of the city of Zagreb (1092.—1992.) and the Zagreb diocese (1094.—1994.), a research of the Map of the Zagreb diocese (*Mappa Dioecesis Zagrabiensis*) has been carried out. The Map, dating back to 1825 was made by Josip Szeman, an episcopal and prefectural land surveyor from 1817 until 1844. On the scale of 1 : 150 000 the Map contains primarily a complete survey of settlements, religious affiliation of all inhabitants, organization of the Catholic church, as well as a panoramic view of Zagreb, so it is considered to be a first rate cartographic document dating back to the beginning of the nineteenth century. Translations of Latin texts and statistical data on the Map and alongside with it are also published in the research. Along with a separately published fascimile of the Map, the translations open up new possibilities for further research of occurrences and conditions of that time in the Central Croatia.

Primljeno: 1990-07-11